

## שלוש ביי"תין מפוקפקות: באם, בכדי, נקט ב-

אנשים חושבים שאם הלב של מישהו דופק מהר מדי זה עלול ולא עשוי (אורלי קסטל-בלום, "סיפור", סיפורים בלתי-רצוניים, תל אביב תשנ"ד, עמ' 104)

התקן הוא מושג מורכב האחוז בקשרים העמוקים בין מערכת הלשון לחברת דובריה,<sup>1</sup> והפעילות הנורמטיבית – למרות הרושם העשוי להיווצר במבט מבחוץ – היא מסכת מרתקת ורבת פנים. בעיצוב העברית התקנית פועלים גורמים שונים, לפעמים מנוגדים: כוחות מגוונים, כגון השפעתם של הטקסטים היהודיים המופתיים והתפתחויות טבעיות בלשון המדוברת והכתובה, וקבוצות מגוונות – גופים ממלכתיים (כגון האקדמיה ללשון העברית ורשות השידור) ויחידים (כגון מדקדקים, חוקרים, סופרים ואף חובבי לשון משכילים, ובעידן הדיגיטלי מתגבר כוחם של החובבים).<sup>2</sup> הגורמים האלה אינם אחידים לא במניעיהם ולא בדרך פעולתם, ולפיכך גם השיח הנורמטיבי הצומח משילובם אינו אחיד ואינו יציב, וההבחנה שהוא מושתת עליה בין נכון לשגוי, ועל אחת כמה וכמה בין טוב לטוב פחות, נזילה מיסודה. מצב מורכב זה מאפשר התבוננות ביחסי הגומלין בין הלשון לחברה וכשדות הכוח המתקיימים במפגש ביניהן. להלן יידונו שלוש סוגיות נורמטיביות, לכאורה סוגיות פשוטות ונדרשות, שבירורן חושף תהליכים ומגמות בעברית החדשה. הצלבתן של שלוש נקודות מבט – נורמטיבית, בלשנית-היסטורית וסוציולוגוויסטית – מעלה ששלוש הצורות בעלות הבי"ת שימשו את כותבי העברית, בעיקר בעיתונות ובכתובה מנהלית אבל גם בסוגות יוקרתיות יותר, במחצית הראשונה של המאה העשרים ובמאות שקדמו לה, ושלושתן נפסלו בספרות התקן רק אחרי קום מדינת ישראל, בתקופה שבה שורת התקן של העברית עוצבה מחדש.

\* תודה רבה לעמיתים שסייעו לי בכירורים, בעצות ובהערות: קרן דובנוב, מאירה טורצקי, חיים א' כהן, שירה מייזנברג, מרדכי מישור, אייבי סישל, יעל רשף, אריאל שוה ובעיקר דורון יעקב ודורון רובינשטיין. הדוגמאות מספרות חז"ל ומן הפיוט הארץ-ישראלי נאספו בעזרת מאגרים והועמדו על פי הנוסח שם, וכן חלק מדוגמאות העברית החדשה. מקצת הדוגמאות אותרו בעזרת המאגרים המקוונים של "פרויקט השו"ת" ([responsa.co.il](http://responsa.co.il)), של "עיתונות יהודית היסטורית" ([web.nli.org.il/sites/JPress](http://web.nli.org.il/sites/JPress)) ושל "פרויקט בן-יהודה" ([benyehuda.org](http://benyehuda.org)).

1. סוברן, עמ' 157–165.

2. על המתח בין הקבוצות האלה ראה למשל דותן (על האקדמיה ללשון העברית ורשות השידור); דלמצקי-פישלר (על סופרים, חוקרים ומדקדקים); דובנוב ומור (על מערכת החינוך, מדקדקים וחובבים).



## 1. באם

ספרות התקן משמיעה הסתייגות גלויה ממילת השעבוד באם כבר בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים. ניסוח תמציתי של הטענות לפסילתה מופיע בתשובות המזכירות המדעית ב"לשונונו לעם" בשנת תשי"ב:<sup>3</sup>

1. השימוש ב"בָּאֵם" במקום מלת־התנאי "אֵם" נמצא בספרות הרבנית, אבל במקורות הקדומים ואצל רוב סופרי המופת איננו מוצאים את הבי"ת המיותרת, ובשום אופן אין לומר "בָּאֵם" תחת מלת־השאלה "אם".

שלוש טענות הן, ויושם לב ששלושתן אינן בלשניות: באם אינה מצויה במקורות הקדומים; היא אינה משמשת את בעלי הסגנון; הבי"ת אינה מוסיפה למשמעות. עליהן נוספת הבחנה בין באם בתפקיד מילת תנאי, כגון "באם יעבור הנואם על מכסת הזמן, עלול הוא להפסיד את הקשבת הקהל", לבין באם בתפקיד מילת שאלה (עקיפה), כגון "לכן עליו לבדוק באם דבריו מובנים ובאם לא עבר על מדת הזמן".<sup>4</sup> הראשונה אינה טעות אבל אינה רצויה, והשנייה טעות נחרצת (כמובן גם האמירה הנורמטיבית הזאת אינה בלשנית). דברים דומים – נחרצים יותר או פחות, מנומקים יותר או פחות – כתבו אחרים.<sup>5</sup>

לעומת זאת היו שהדגישו, בדרך כלל בלשון רפה, שבאם במקום אם של תנאי אינה שיבוש – אף שאינה רצויה. כך למשל יצחק פריץ:<sup>6</sup>

2. הביטוי באם מקובל במשך דורות, ויש בו מידה מסוימת של עממיות. על כן אפשר לראותו כביטוי, שנתקדש על ידי העם, ואין לפסול אותו ולאסור את שימושו. אולם המדייק בלשונו והמקפיד על טהרתה אינו משתמש בו.

ומשה גושן-גוטשטיין הזכיר שהיא קיימת "אצל סופרי מופת" (ראה להלן) ואף הציע סיבה לצמיחתה:<sup>7</sup>

3. הלשון העברית עניה בתארי פועל מקוריים, ומשום כה היא נזקקת לביטויי עקיפין, והיא משתמשת למשל בשם עצם המצורף למלת יחס. כך, אם אין לנו אפשרות ליצור תואר פועל של אופן יוצרים אנו ביטויי-עקיפין ואומרים: באופן..., בצורה..., בדרך... וכד'. ביטויי עקיפין הביאו לכך, שהתחילו להשתמש בבי"ת מסייעת כזאת גם באותם המקרים שבהם היתה מלת עצמאית בנמצא, עד שאמרו: בכאן במקום "כאן", בפתאום במקום "פתאום", באולי במקום

3. המזכירות המדעית, באם, עמ' 29.

4. שתי הדוגמאות מתוך גושן, באם.

5. בהט ורון, עמ' 166; סיוון, לקסיקון, עמ' 41–42 (הוא רואה בבאם "סרכול"); בנדויד ושי, עמ' 147; ועוד הרבה.

6. פריץ, מהדורה ב, עמ' 124 = מהדורה ג, עמ' 232.

7. גושן, באם.



"אולי", ומי מאתנו אינו רגיל לומר בודאי, שעליו יש עדויות קדומות? אין אפוא פלא, שגם התחילו לומר באם, במקום שלא נתבקש אלא "אם" [...] אולם אף כי ביטוי זה אינו נעדר אצל סופרי המופת, בכל זאת אינו שגור בפייהם והשימוש בו מורגש כבלתי רצוי. מכאן, שראוי להחמיר ולהימנע ממנו ככל האפשר, שכן אינו ממלא תפקיד, אין עליו עדויות אלא ממקורות מאוחרים וגם סופרי המופת נמנעים מלהשתמש בו.

ההכרה במעמד הביניים של באם ודומותיה – אינה פסולה אך אינה מומלצת – וההתלבטות הנורמטיבית המתחייבת ממנה זכו לניסוח קולע בשיחה בין משה גושן-גוטשטיין לעלי איתן שפורסמה ב"לשונונו לעם" בשנת תשי"ב – באותו מחזור שהופיעה בו התשובה הנזכרת של המזכירות המדעית בדבר באם:<sup>8</sup>

4. א' [=עלי איתן]: איש לא יאמר, שכל הנמצא במקורות אלו [=המאוחרים לספרות חז"ל] ראוי לשימוש היום, ואיש לא ישלול את הצורך בבחירה ובניפוי, אך היכן הנפה שננפה בה? מה הם עקרונות הבחירה? רבים מן החידושים המשונים של הפייטנים, למשל, אין להחיותם; אבל בעניין מנהגי לשון אחרים, כגון מלת-התנאי "באם", שנוצרה בספרות הרבנית, אפשר ואפשר שיהיו חילוקי-דעות. אמנם אני בעצמי איני אומר כך, אבל כלום ייתכן, שרק הטעם הפרטי יכריע?

עלי איתן אומר כאן על דרך הכנות את מה שאמר יצחק פרץ על דרך ההכללה: "המדייק בלשונו והמקפיד על טהרתה אינו משתמש בו". הקדים את שניהם הסופר, העיתונאי והמתרגם מרדכי ליפסון (יאבורובסקי), שחיבר עלונים של תיקוני לשון בעבור משרד ראש הממשלה בתחילת שנות החמישים. הוא קבע כבר בשנת תשי"א: "באם" מצוי בספרות העתיקה והחדשה, אלא שומר לשונו וסגנונו ירחק ממנו.<sup>9</sup> באם שימשה את כותבי העברית במשך מאות שנים לפני שנפסלה. היא מצויה בספרות הרבנית האשכנזית כבר במאה השבע-עשרה, ומסתבר שעלתה קודם לכן (מקצת הדוגמאות באות בחיבורי שו"ת של פוסקים בני המאה השש-עשרה). כבר במאה השבע-עשרה היא מתועדת גם בתוספת מילת השעבוד ש-, ולא עלה בידי לזהות הבדל של שימוש בין שלוש הצורות אם, באם, באם ש-/אשר. הנה כמה דוגמאות אופייניות:<sup>10</sup>

5. לא כתב שידון על זה לכד אלא באם ישלחו לו עוד טענותיהם (שו"ת הרמ"א [ר' משה בן ישראל איסרליש בן המאה השש-עשרה], סימן יז, קרקוב ת' [1639–1640], מד ע"ב – מה ע"א).

8. גוטשטיין ואיתן, עמ' 5–6.

9. ליפסון, פרק כו (תשי"א), במדור "שאלות ותשובות".

10. דוגמאות נוספות הביא בן-יהודה בערך אם, עמ' 264 – כולן מהמאה השבע-עשרה ואילך.

6. ובאם שאשכח לתנאי מודעא זאת ואדור מהיום עוד, מעתה אני מתחרט עליהם ומתנה עליהם, שכולן יהון בטילין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין ולא יהו חלין כלל וכלל מעתה ועד עולם (סדר התרת נדרים – השל"ה [ר' ישעיהו ב"ר אברהם הלוי הורוויץ יליד אמצע המאה השש-עשרה], שני לוחות הברית, מסכת יומא, פרק נר מצוה, אמסטרדם ת"ח [1647–1648], רכז ע"א).<sup>11</sup>
7. והתנה שבאם יעשה דבר פלוני יהיה פטור מסך הנ"ל (ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל לסדר נזיקין, בבא בתרא י, ו, ורשה תרכ"ג, פט ע"ב).

ולא רק במשפט תנאי אלא אף בשאלה עקיפה:

8. ומהשתא הדבר מוטל על השואל לחקור באם הקינוח הוא בעד סמוך לתשמיש (שו"ת אמונת שמואל, סימן א, פרנקפורט תמ"ג [1682–1683], ד ע"ב).
- לצורך הדיון כאן אין הכרח שנדע מה סיבת הופעתה של באם ומתי בדיוק נוצרה, אבל ראוי לציין שלוש סיבות אפשריות. אפשר שרק אחת מהן נכונה, ואפשר שפעלו במשולב.
- א. בחיפוש עלו הרבה מאוד היקריות – לאו דווקא בספרות אשכנזית – של באם שאינה אלא צירוף חופשי של ב- ואם. למשל:

9. לא נחלקו אלא ב"אם תצא" (=אם תצא חמה מנרתיקה; בבלי, גיטין עז ע"א = עבודה זרה לז ע"א).<sup>12</sup>

ומהם שאפשר להבינם תחליף של אם, ונסללת בהם הדרך ללקסיקליזציה של באם:

10. דלגבי אחות אשה שייך שפיר שנאסר' לבועל באם תמו' אשתו אבל גבי גוי לא שייך לומר באם יתגייר דכשמתגייר גופא אחרני' הוא ולהכי מהני סברת הגוי דקטן שנולד דמי (ר' ישראל בן פתחיה איסרליין [יליד 1390], תרומת הדשן פסקים וכתבים, סימן כט, ונציה רע"ט [1518–1519]).
11. ואז אין הספק אלא באם יצא לחוץ אם לאו (שו"ת מהרי"ק [ר' יוסף בן שלמה קולון בן המאה החמש-עשרה], סימן לח, ונציה רע"ט [1518–1519]).

11. חשיבותה של דוגמה זו, כפי שהעירני פרופ' חיים א' כהן, בהופעתה בסידור התפילה ובשגרת אמירתה במשך מאות שנים, עד ימינו, בערב ראש השנה. זהו אפוא אחד הצינורות שבהם הגיעה באם מן הספרות הרבנית אל דוברי עברית ישראלית.

12. גם מה שהביא אבינרי (היכל רש"י, טור סח) מרש"י הוא ממין זה, מלבד מקרה אחד: "באם קרבן ציבור הוא ואשמועינן דמליחתן עבודה היא ודחי שבת וטומאה כשאר עבודות" (מנחות כא ע"א; בדפוס וילנה: אם). ד"ר דורון יעקב בדק לבקשתי את המקום הזה ומסר לי שבכ"י סנקט פטרבורג (Evr. IV 25) ובדפוס ונציה רפ"ג הנוסח הוא אם, כצפוי, אבל יש חיבורים המצטטים את פירוש רש"י כאן בלשון באם, ואם כן נראה שזהו נוסח דפוס כלשהו שאין להסיק ממנו על לשון רש"י. אני מודה לו מאוד על טרחתו.



ב. כאמור לעיל, גושן-גוטשטיין קשר את באם לתוארי פועל כגון בכאן, בפתאום, באולי ואף בוודאי, שבתוספת ב' שבהן ראה היקש לצירופי יחס אדוורביאליים כגון באופן, בצורה, בדרך. העובדה שבאם אינה תואר הפועל אלא מילת שעבוד מחלישה את טענתו, אבל ההנחה שבלשון העממית נוספה ב' לעיבוי המילית – אולי בהיקש למיליות הנזכרות או למיליות אחרות (בעבור, בשל, בשביל, במקום ש', בזמן ש', בשעה ש' ועוד) ואולי מסיבה אחרת – אינה קשה. צמיחת באם ש' / אשר היא אולי שלב נוסף בעיבוי הזה.

ג. לא מן הנמנע שבאם נוצרה בהשפעת מילת תנאי או מורפמה סוביונקטיבית כלשהי בלשון מלשונות מזרח אירופה, אולי בתחילה בהיקף גאוגרפי מצומצם.

כאם ובאם ש' / אשר אינן מוגבלות לספרות הלכה אלא משמשות גם בספרות החסידית בצד אם:<sup>13</sup>

12. "ואם ימעט הבית מהיות משה" [שמ' יב 4] פי' באם שיהי ממועט ממדרגת הכנע' באמרו שהוא צדיק גמור (ר' אלימלך מליז'נסק, נועם אלימלך, שמות, פרשת בא, לבוב תקמ"ח [1787], לו ע"ב) – "באם" מפרשת את "ואם" שבמקרא. ואמר באם שלא אשכח אדבר טוב עבורך [...] והשיבו כנ"ל אם לא אשכח אדבר עליך טוב (דב בר [שו"ב], שבחי הבעש"ט, קפוסט תקע"ה [1815], לו ע"ד).

וכך נהג גם יוסף פרל בכתיבתו הסטירית מתוך כוונה לחקות את הלשון החסידית. נראה שחושו הסגנוני הדק הורהו שבאם היא מסימניה:<sup>14</sup>

14. ואמר לי שע"י הכתב הנ"ל אוכל להיות רואה ואינו נראה, היינו כשאחזיק אותו בכיס שלי ודייקא בכיס ימין, כי אם אחזיק אותו בכיס של שמאל לא יפעול הכתב כלום, ובאם אחזיק אותו בהכנפות של הציצית אזי יקח אותי ענן וישא אותי למקום שארצה (מגלה טמירין, וינה תקע"ט [1819], א ע"ב).  
15. הגם שאני איני מסופק כלל וכלל, שבוודאי רבינו הקדוש יודע מכל המעשה, כי באם שלא היה יודע, בוודאי לא היה נותן המרכבה שלו (שם, יח ע"ב) – תנאי בטל.<sup>15</sup>

בספרות ההשכלה החמורה לא בא זכרה של באם, ומסתבר שהנורמה המשכילית ראתה בה רכיב מאוס של הסגנון הרכני-חסידים ולא נזקקה לה. למשל במאגרים וב"פרויקט בני-יהודה" לא נמצאה אף באם אחת אצל מרדכי אהרן גינצבורג ("קריית ספר", "תולדות בני האדם"), אברהם מאפו ("אהבת ציון", "עייט צבוע", "אשמת

13. דוגמאות אחדות נוספות אצל קאהן, עמ' 305, 307.

14. על סגנונו הסטירי של פרל ראה שם, עמ' 3.

15. על הבעת תנאי בטל על ידי אם ובאם בספרות החסידית ובחטיבות קדומות יותר של העברית ראה שם, עמ' 307–308.

שומרון") ופרץ סמולנסקין ("שמחת חנף", "קבורת חמור", "גמול ישרים", "הירושה"). לעומת זאת משכילים שכתבו חיבורים עממיים שאין בהם יומרה לעלות לגובהה של הבלטריסטיקה המשכילית לא נמנעו ממנה:

16. **באם** לא יועיל לא יזיק (מנדל לפין, רפואות העם, זאלקווא תקנ"ד [1794], עמ' 62).

17. **ואם** אין להשיג רופא מלומד (משה סטודנצקי, רופא הילדים, ורשה 1847, עמ' 247); **ובאם** אין להשיג רופא מלומד (שם, עמ' 255).

וגם מנדלי מוכר ספרים, שהרבה לשאוב מן הספרות העממית (ראה הערה 58 להלן), שילב אותה בכתיבתו:

18. **באם** שיבא השונא, חס ושלום, כלום תהא ביד שתי נפשות כמותנו לעמוד כנגדו? ("קצור מסעות בנימין השלישי", נספח לפרדס ג, אודסה 1896, עמ' 67).

**באם** חדרה גם ללשון העיתונות האירופית של המאה התשע-עשרה, הן בסגנון כתבות ומאמרים הן במודעות:

19. ולכן **באם** אחד מושך א"ע (=את עצמו) מהחברה, ולא רוצה לקיים המצות אשר לטובת החברה נתיסדו, מהיושר שגם האחרים לא יתנהגו עמו ע"פ המצות אשר הושמו ביניהם לחוק (כרם חמד ג, פראג תקצ"ח [1838], עמ' 213).

20. ממשלת צרפת תוכל לשלוח לסוריא את צבאותיה גם לבדה, מבלי להוחיל עד בוא צבאות שארי הממשלות, מלבד **באם** יודיע ציד [צ"ל ציר] הסולטאן אשר בפאריז כי אין צורך בעזרת מלכי אירופה (הכרמל, וילנה 14.8.1860; הרגיל בעיתונות התקופה הוא "מלבד אם" או "לבד אם").

21. וכאשר שאל אחד מן הנוסעים את פי הפאשא, מדוע יעמדו סביבו הכושים האלה בלא כל כלי נשק, אשר מבלי זאת לא יוכלו להועיל מאומה. ענהו הפאשא, כי **באם** שתקצר היד לנצח את החיות האיומות האלה במהרה, אזי ישליך להם אחדים מן השחורים האלה לשכך מעט חמת רוחם ("נסיעה במדבר זאהארא", הצפירה, ורשה 28.9.1875).

22. והננו מבקשים את כל אחב"י **באם** יודע להם שמץ דבר להודיענו תיכף (מודעה, המליץ, סנקט פטרבורג 9.3.1883).

היקריות אלה ושכמותן מלמדות שערב תחיית הדיבור העברי בארץ ישראל הייתה **באם** חלופה זמינה של **אם** במזרח אירופה. מהופעתה במבנה שאלה עקיפה (דוגמה 8 לעיל), בהבעת תנאי בטל (דוגמה 15) ובצירוף **מלבד באם** (דוגמה 20) ומצמיחת הצורה המורחבת **באם ש"/אשר** מסתבר שהייתה יצרנות בשימושה. ואולם מבחינה סגנונית היא נחשבה פחותה מן הצורה הקלאסית **אם** וזוהתה עם ספרות תורנית ועם כתיבה עממית.



במחצית הראשונה של המאה העשרים הוסיפה באם לשמש בצד אם במגוון סוגות. עיקר כוחה של באם בתקופה זו בעיתונות הארץ-ישראלית, בלשון כתבות ומודעות כאחד ובטקסטים מנהליים ומשפטיים (דוחות, פרוטוקולים, מכתבים רשמיים ומודעות ציבוריות) בימי המנדט הבריטי. הנה כמה דוגמאות מייצגות:

23. הקונסוליה האנגלית צותה לנתיני אנגליה באם שהמרוקנים יתקפו את העיר יקבצו כל נתיני אנגליה אל המקומות אשר יחרה להם הקונסוליה (השקפה, 6.9.1907).
24. הנני מחליט לחיב את הנתבע חיים זליגסון לתקן את הגג שבבית התובע, באם יסרב לתקן במשך 7 ימים מיום צאת פסק-הדין הרשות לתובע לתקן את הגג עד סך 15 ליי"מ ע"ח הנתבע (דאר היום, 10.1.1924).
25. באם לאותה השעה לא יבוא מספר מספיק של חברים, נקראת בזה האספה לשעה 7 באותו הערב ובאותו המקום, ותהיה חוקית בכל מספר המשתתפים (מודעה, דבר, 24.12.1925).<sup>16</sup>
26. 4.144.000 דונם נתונים להשקאה באם יספיקו מים לכך (דוד בן-גוריון, "תזכיר לוועדת החקירה", כ"ב בכסלו תר"ץ [פרויקט בן-יהודה]).
27. עם האיום של שביתה אחרי החג, באם שלא תשולם משכורת המורים שלח גם מרכז המורים מכתב תכוף לעיריית פתח-תקוה (המשקיף, 5.4.1942).
- באם רווחת גם בכתיבה עיונית (מסות) ובמכתבים (ראה גם דוגמה 36 להלן):
28. והנהו מסיים את מאמרו, שבאם לא תנתן לעם ישראל הסיכריניות, השלטון העליון על ארץ ישראל [...] אז מוטב לנו שלא יכריזו לעת עתה כלל על המדינה (שלום שטרייט, "משואות (רצנזיה)", האדמה [בעריכת י"ח ברנר] א, ו, תל אביב תר"ף, עמ' 738).
29. מפסגה עליונה הרי אפשר הדבר, שהשפעתו המוסרית של ועד זה חשובה והרת תוצאות נכבדות תהיה, באם נשתמש בו רק לעתים מזומנות שבמזומנות (נחום סוקולוב, איגרת אל ב' לוקר [ורשה תרצ"ד], ספר סוקולוב, בעריכת ש' רבידוביץ, ירושלים תש"ג, עמ' 250).
30. אין עיננו צרה בו ובחבריו לדעה כולם, לא בכבודו ולא בתועלת, שהוא יכול להפיק באם תתקבל הצעתו על דעת אסיפה יהודית (שמריהו לוין, "עצות חדשות בתכלית החידוש" [7.5.1915], במאבק: מבחר מאמרים ונאומים,<sup>17</sup> תל אביב תש"ט, עמ' 162).

16. אזהרות כגון זו רגילות בעיתונות משנות העשרים ואילך, ויש שהן מנוסחות באם, למשל: "אם לשעה הנ"ל לא יתאסף מספר מספיק של חברים נקראת בזה אספה שניה באותו ערב ומקום בשעה 6.30 ותחשב לחוקית בכל מספר החברים שיהיו אז נוכחים" (דאר היום, 11.12.1924).
17. וראה את דברי יעקב פיכמן על העממיות בסגנונו של שמריהו לוין בהקדמה לקובץ (עמ' vii): "עצם קסמו, סוד השפעתו, היו לא דברים שבכתב, כי אם [...] בדברים שבעל פה. התורה



לעומת זאת בספרות היפה מקומה של באם מוגבל. מן הסופרים שכתבתם מקיימת זיקה לספרות היהודית של מזרח אירופה היו שהשתמשו בה לפי תומם, למשל י"ל פרץ:

31. ויודע החתן דגן שבאם יבוא לפניו, ויאמר לה: באשע גיטל, עשי כך וכך, כלומר – עברה גסה, בוז תבוז לו ("מפי העם", העברי החדש א, ורשה תרע"ב, עמ' 124).

אבל בדרך כלל היא משובצת בלשון מאופיינת של דמויות, למשל אצל אורי ניסן גנסין:

32. אני הבטחתי לה שוקולדה באם שאקבל את המכתב ("בטרם", רשפים כה, ורשה תרס"ט<sup>18</sup>, עמ' 20).

לפי מאגרים זו ההיקרות היחידה אצל גנסין, והיא באה בלשונו של צואר, "אותו הסטודינט הגבה והשחור והדק, שתמיד יש אתו איזה 'דבר שבפינומנליות', בכדי שיהא מסתכל בצפוני ידיו ואחר כך מתלהב ממנו מתונות" (שם, טו, עמ' 26–27). בסגנונו הרגיל של גנסין אין באם. וכן אצל יוסף חיים ברנר:

33. וסיגנצין הזקן, הגבאי החדש, לא אחר מלתקן תקנות חדשות וגדולות. ראשית דבר, התרה באברהמ'ל, ש"באם" מהיום והלאה לא תתנוצץ נחשת-המנורות כזהב טהור, כזהב טהור ממש – וידע את תנאותו ("מן הזווית", כתיב י. ח. ברנר, ספר ראשון, ירושלים תר"ע, עמ' 124).

שלא כדרכו הדגיש ברנר את הצורה המאופיינת במירכאות במקום להבליעה. שמא גם בדוגמה שלהלן, מן המחזה "מעבר לגבולין", אין באם אלא סימן לאופייה הגלותי של הדמות:

34. אחרי השגה זו אפשר למות ואפשר לחיות, אפשר להעתיק הרים ואפשר להסגר במערה. ובאם לא זה ולא זה – צדקת, אליהו; תמונותי וציורי – צדקת, אליהו. אני אינני – ותמונותי וציורי הנם ("מעבר לגבולין", המעורר ב, לוונדון 1907, עמ' 165).

יוחנן, בעל הדברים, הוא "סופר עברי" (כדברי הביאור של ברנר בפתיחת הטקסט) שהגיע מרוסיה לבקר את אחיו בלוונדון. בצד באם עולים בלשונו גם ביטויים רבניים אחרים, כגון "אליבא דאמת", "מאי נפקא מינה", "לא שמע מינה" ו"הגיעי בעצמך".

שבכתב – זהו היבול של התרבות; מה שהוכנס הגורנה. זהו יסוד הקבע, מה שהושג, מה שניתן בעין. ברם, מה שאין צמיחתו נפסקת לעולם, היא תורה שבעל פה – זהו המחזור הנצחי ברם האומה. ממנו מופרש פעם בפעם משהו לדורות. אכן חיות מיוחדת שמורה בכל מה שטרם הוכנס הגורנה. זוהי היצירה העממית. מה שטרם עבר עליו המגל – בנוסח ביאליק: האגדה שטרם הותכה להלכה. מה שעדיין פושט צורה ולובש צורה, וחליפות עולם לו".

18. על שנת צאתן של חוברות "רשפים" ראה את ההערה במדור "מסירות" שבכרטיס פרטי החיבור במאגרים.





גם ש"י עגנון היטיב לנצל את ייחודה של באם, אבל הוא כבר עמד על תפוצתה הגדולה בלשון מנהל והשתמש בה (ובכדי, שתירון להלן) כדי לחקות נוסח מכתב רשמי:

35. לא כתבת כלום על הנהגים?

כתבתי יקירי כתבתי. כתבתי לקצין משטרת ישראל בירושלים והשיב לי הנני מאשר את קבלת מכתבך ואודה לך באם תשלח אלינו את מספרי המכוניות בכדי שנוכל להביא את נהגיהן לדין ("על השינה", תשרי תשי"ג, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 443).<sup>19</sup>

אבל במכתביו לאשתו נמצא באם בלא כוונת פרודיה:

36. כמובן, כמובן הפכתי פני מהם, ולא חפצתי בזה, אבל פטור בלי כלום אי אפשר והסכמתי לבוא אליהם היום בערב באם יהיו שם רק דוברי עברית (א' באלול תרפ"ד, אסתרליין יקירתי, ירושלים תשמ"ג, גלויה 13, עמ' 12).

וכבר נקבע שלשונו של עגנון במכתביו עממית יותר ומעוצבת פחות, בדרך הטבע, מלשונו ביצירותיו.<sup>20</sup>

בדוגמה שלהלן, משל אביגדור המאירי, באם אינה משמשת עוד לפרודיה מדויקת אלא היא חלק מלשון מוגבהת מומצאת שהניגוד בינה ובין ההקשר היום-יומי – פנייה למוכר בחנות בגדים – מעורר צחוק:

37. יש לי אליך בקשה, אדוני. למען עכב את פזמקאותי מלרדת, זקוקני לזוג ביריות-גומי. ובאם תימצאני ביריות כאלה בחנותך, הייתי מבקש אדוני, להראות כמה מהן, למען אבחר מהן את המתאימות לי (אפרים קישון, העולה היורד לחיינו, בתרגום אביגדור המאירי, תל אביב 1952).

גושן-גוטשטיין כבר העיר על הופעתה של באם בשירתו של אורי צבי גרינברג, ואף שאול טשרניחובסקי נצרך לה:

38. ובאם יש הר באם דרכנו נעקפנו ונלך סחור (אורי צבי גרינברג, "שיר האבות

19. והנה לשון מודעה של עיריית תל אביב, המלמדת שכבר בשנות העשרים שכנו באם ובכדי יחדיו בלשון מכתבים רשמיים, ושלא נבדלו תל אביב וירושלים זו מזו בסגנון הכתיבה המנהלית: "עיריית תל-אביב [...] החליטה, להודיע לכ', כי באם מחר יום א', העבודה על אותו מגרש לא תוכל להתנהל בסדר ע"י אלה שקבלו אותה מבעל הבית [...] העירייה תבקש מיד מאת הממשלה לאחוז בכל האמצעים כדי לתת הגנה לעובדים על אותו המגרש ולשמור על הסדרים ברחובות עירנו כנגד כל מיני הפרעות. יחד עם זה הננו מתכבדים לבקשכם כי, תשתדלו בהקדם האפשרי לבוא לידי התפשרות עם 'פועלי-המזרחי' ע"י בוררות של ב"כ | =בא כוח| מצדכם, ב"כ מצדם ושלישי ניטרלי, בכדי שהדבר יבוא לידי גמר בהקדם האפשרי" (11.7.1923; שחורי, עמ' 274).

20. דלמצקי-פישר, עמ' 150.



והבנים", תש"ח; אורי צבי גרינברג – כל כתביו, בעריכת ד' מירון, ט: ספר העגול, ירושלים תשנ"ה, עמ' 137).

39. אתם מקדשי-לבנה בחדש / אני – שִׁיר כהני-און / אשר לשמש (באם עוד יש – / אני והוא – זוג אחרון) ("אתם מקדשי-לבנה בחדש" [בהברה ספרדית], כל שירי שאול טשרניחובסקי בכרך אחד, ירושלים תרצ"ז, עמ' רכה).

אמנם בשירה שיקולי מקצב וגיוון עשויים לזמן ללשון הכותב צורות חריגות, אבל בשני השירים האלה אין לא בפרוזודיה ולא בסגנון טעם המחייב באם דווקא במקום אם. מכל מקום החשוב לענייננו הוא ששני המשוררים הגדולים האלה לא מצאו בה פגם. באחרונה יוזכרו מילוני התקופה. בן-יהודה ייחד מקום לבאם בערך אם בכרך א של מילונו, שיצא ב-1908<sup>21</sup>, והעיר: "ונקבע מנהג להוסיף ב בראש אם התנאי". בהערת שוליים הוסיף: "אינני יודע איך בא מנהג זה ואימתי התחיל". כך נהגו גם יהודה גרזובסקי ב"מלון השפה העברית" בתרצ"ה<sup>22</sup>, יעקב כנעני בכרך א של "אוצר הלשון העברית" בתש"ך<sup>23</sup> ואחרים<sup>24</sup>. כולם הציבו את באם במילוניהם בלא חשש ובלא הסתייגות.

משימושי באם במחצית הראשונה של המאה העשרים עולה:

א. כמו ברובדי העברית הקודמים היא משמשת בצד אם, ולעולם אם היא הרגילה והרוחת.

ב. צורת באם ש- / אשר הולכת ונעלמת, ובהיקרויותיה הספורות אפשר לראות שרידים אחרונים. לא מפתיע שבאם ש- עולה דווקא ב"השקפה" (דוגמה 23 לעיל) בעריכת אליעזר בן-יהודה, שנטה בעיתוניו מלשון העיתונות הארץ-ישראלית הסטנדרטית.<sup>25</sup> ג. באם משמשת להבעת תנאי, כשימושה הרגיל בעברית, ולא בשאלה עקיפה (השווה דוגמה 8). נמצא חריג יחיד בלשון מברק:

40. זולי: מה שלומך. כתוב בדרך זו באם שרה וילדיהם נמצאים בנתניה. אריה ("הודעות דחופות לנתניה", המשקיף, 21.7.1947).

בניגוד להיקרויות באם האחרות, כאן המנסח אינו כותב מיזמן – סופר, עיתונאי או פקיד – אלא אדם מן היישוב השולח הודעה בהולה למיודעו. נגלה כאן אפוא פער

21. בן-יהודה, עמ' 264.

22. גרזובסקי, עמ' 45. וקבע: "מצוי בספרות הרבנים".

23. כנעני, עמ' 117. ופירש: "במקרה ש: באם ירצה לתת רק סך של הבל (שו"ת)".

24. למשל מדן, עמ' 25; סיוון ולבנסטון, עמ' 28. יושם לב שסיוון השמיע דברים מפורשים בגנות באם ב"לשונונו לעם" בשנת תש"ך (סיוון, הערות, עמ' 16) ושוב בספרו בשנת תשכ"ט (סיוון, לקסיקון, עמ' 41–42).

25. רשף, שלושה דורות, עמ' 334–338. קשה יותר לאפיין את באם ש- ב"המשקיף" (דוגמה 27). אמנם מדובר בעיתון התנועה הרוויזיוניסטית, שייחודו האידאולוגי עשוי היה לייחד גם את סגנונו, אבל כדי לייחס את השימוש הזה לאופי העיתון יש צורך בבדיקה מעמיקה שלא כאן מקומה. מכל מקום גם בשני העיתונים האלה – "השקפה" ו"המשקיף" – באם ש- נדירה מאוד.



מעניין בין הלשון ה"תקנית" של העיתונות והמנהל להרגלי הכתיבה של ההמון, הוא שבאה ספרות התקן לעקור ממקומה.

ד. כצפוי שימושה של באם מתייחד מבחינה סגנונית, והיא משתלבת ברב-מערכת ההולכת ומתגבשת של העברית הארץ-ישראלית. מן המגוון (הלא-גדול) של שימושי באם במאגר הלשוני שירשה העברית החדשה מן הדורות הקודמים לה הועדף אופייה המשפטי-מנהלי, שנלקח כנראה ממודעות העיתונים של תקופת ההשכלה (דוגמה 22). יסודו אולי כבר בספרות השו"ת. לעומת זאת אופייה העממי, שבוודאי הזכיר לקובעי הטעם בראשית המאה העשרים את קהילות מזרח אירופה בפנקסי קהילותיהן, במעשיותיהן החסידיות ובספרי הרפואות שלהן, נדחה ככלל (ואתו באם ש-/אשר). נמצא לו מקום רק בכתיבה שהוסיפה להישען על המורשת הספרותית המזרח-אירופית (דוגמה 31) ואצל סופרים חדי עין שניצלו את מעמדה המיוחד (דוגמאות 32–35). גם באם בלשון כתבות (דוגמאות 23, 27) אפשר שהיא המשך של עיתוני תקופת ההשכלה (דוגמה 20), אבל הסגנון הכללי של כתבות עיתונות במחצית הראשונה של המאה העשרים שונה במובהק מסגנון הכתבות הישן.

ה. ניכר שעד שנות החמישים של המאה העשרים לא פסלו בעלי הסגנון את באם ולא ראו בה שיבוש אלא לכל היותר נמנעו ממנה בכתיבתם ובעריכתם. על כך יעידו גם המילונים.

## 2. בכדי (בהוראת תכלית)

דומה לבאם היא בכדי ושונה ממנה. דומה מפני שגם בה יש ב"ת יתרה שיצא עליה קצפם של משגיחי טהרת הלשון, ושונה מפני שלא נפסלה צורת בכדי מיסודה אלא רק בהוראת תכלית ('בשביל'), ואילו בהוראת שיעור ('במידת') הבי"ת רצויה. הנה באותו מחזור של "לשונונו לעם" שהושמעה בו ההסתייגות הרשמית הראשונה מבאם (דוגמה 1 לעיל) נמצא הסתייגות רשמית ראשונה מבכדי של תכלית:

41. השימוש במלה "בכדי" במקום "כדי" מוטעה. אין לומר "בכדי לעשות" אלא "כדי לעשות" [...] "בכדי" פירושו: בשיעור מספיק, במידה שווה ל... (אלקלעי, עמ' 24).

האיסור הזה שב ומופיע בספרות התקן.<sup>26</sup> לכאורה אופיו בלשוני ועניינו שיבוש פשוט: הזדהות מוטעית של שתי צורות נבדלות, אבל מלשון המלצתו של ראובן סיוון בשנת תשכ"ט משתמע שסוגיה סגנונית היא ולא בלשנית:

42. מוטב להשתמש במלת התכלית "כדי" בצורתה זו המקוצרת. לאו דווקא

26. למשל בהט ורון, עמ' 181; בנרויד ושי, עמ' 154; וכבר ליפסון, פרק עא (תשי"א): "אין בכדי" משמש בלשון 'כדי' אף-על-פי ש'כדי' פעמים משמש בלשון 'בכדי'. 'כדי' משמעותו בין כוונת הפעולה ובין שיעור הפעולה. 'בכדי' אין משמעותו אלא שיעור הפעולה."

"בכדי". אין בשימושה בצורה "בכדי" משום שגיאיה, אבל סרבול-מה יש כאן, ואפשר להימנע ממנו (סיוון, לקסיקון, עמ' 274).

יסודה של מילת היחס כדי (כִּי + דִּי) במקרא, ושם היא נסמכת אל שם עצם או אל תחליפו ועניינה 'כמידת', למשל: "ואיש כי לא יהיה לו גאל והשיגה ידו ומצא כדי גאלתו" (וי' כה 26); "אנחנו קנינו את אחינו היהודים הנמכרים לגוים כדי בנו" (= כמידת יכולתנו; נחמ' ה 8). גם די בלא כִּי משמשת בתפקיד הזה: "והעבט תעביטנו דִּי מחסרו אשר יחסר לו" (דב' טו 8). כדי זו מצויה גם בלשון חז"ל: "המוציא יין כדי מזיגת הכוס, ח(ל)ב כדי גמיה, דבש כדי ליתן על הכתית, שמן כדי לסוך אבר קטן, מים כדי לשוף את הקלורית" (משנה, שבת ח, א); "אם אין בין קנה לחבירו שלשה טפחים כדי שיכנס הגדי הרי זו כמחיצה" (משנה, כלאים ד, ד), אלא שבה נוספת לה הוראת תכלית, והיא נסמכת לנומינליזציה (שם פועל או פסוקית): "ומניחין אותם בגיגיות של זהב כדי שלא יכמושו" (משנה, סוכה ד, ו); "וונתנה על ידיה כדי לייגעה" (משנה, סוטה ב, א). לדעת משה אזר<sup>28</sup> הוראת התכלית קודמת, וכדי בהוראת מידה היא "קיצור של 'כדי + שם פועל / משפט מפורש'", אבל הוראת המידה קרובה יותר למובן המילולי של צירוף המיליות, וכאמור היא לבדה מתועדת במקרא.

השינוי הסמנטי הזה הביא לשינוי צורני שנועד אולי להבדיל בין שני השימושים: כדי הוסיפה לשמש הן למידה הן לתכלית, ובצדה הופיעה צורה חדשה – בכדי, שעניינה מידה בלבד. בכדי זו מיוחדת לתוספתא ולתלמוד הבבלי,<sup>29</sup> והיא משמשת בהם בצד כדי בלא הבדל משמעות. למשל:

43. עד שישאה בכדי אכילת פרס (תוספתא, נגעים ז, ח-ט) – לעומת: כדי אכילת פרס (משנה, שם יג, ט-י 5x, וכן בתוספתא שם ז, ט 3x).
44. עיר שישראל וגוים דרים בתוכה והיתה בה מרחץ המרחצת בשבת, אם רוב גוים רוחץ מיד, ואם רוב ישראל ממתין בכדי שיחמו חמין, מחצה על מחצה ימתין בכדי שיחמו חמין (בבלי, שבת קנא ע"א) – לעומת: כדי שיחמו (משנה, מכשירין ב, ה 2x).

27. כבר בשנת תש"ך העיר עליה בחתימת המלצתו באשר לבאם (סיוון, הערות, עמ' 16). גם דבריו של אבינו (יד הלשון, עמ' 248) בערך "בכדי במקום כדי" רומזים לפי תומם שמאחורי הקביעה החד-משמעית מסתתרת מציאות מורכבת יותר: "בכדי ענינה בשעור של, ואין להשתמש בכדי במקום כדי, גם אם ימצא לפעמים מקור לכך".

28. אזר, עמ' 133.

29. כפי שעמד ברויאר, עמ' 139. אפשר שאת קיומה בתוספתא יש לייחס להשפעתה הידועה של לשון הבבלי על מסירת התוספתא, ואם כך מדובר בתופעה אמוראית; ואפשר, כפי שברויאר (שם) מציין, שהצורות שבתוספתא הן גילויים מוקדמים של התופעה.

בכדי בהוראת תכלית – היא הסוגיה הנורמטיבית הנידונה כאן – אינה מצויה במקורות הקדומים. לכאורה יש חריג אחד בבבלי:<sup>30</sup>

45. רב אשי אמ' מה טעם קאמ', מה טעם מרחיקין גרן קבועה מן העיר חמשי' אמה, בכדי שלא יזיק (בבא בתרא כד ע"ב, כ"י המבורג).

וכאן ההקשר מבהיר שבכדי משמשת לתכלית אף על פי שבמשנה שהגמרא מפרשת מדובר בהוראת מידה:

46. מרחיקין גורן קבועה מן העיר חמשים אמה, לא יעשה אדן גורן קבועה בתוך שלו אלא אם כן יש לו חמשים אמה לכל רוח, מרחיק מנטיעותיו שלחבירו ומינירו כדי שלא יזיק (בבא בתרא ב, ה; כך הנוסח בכ"י קאופמן, בכ"י פרמה א ובכ"י קיימברידג').

פֶּשֶׁט המשנה: המידה חמישים אמה נוגעת לגורן קבועה שמחוץ לעיר, אבל בתוך העיר המרחק אינו קבוע אלא מוגדר "כדי שלא יזיק", כלומר במידה הדרושה למניעת נזק. רב אשי מפרש את לשון המשנה "כדי שלא יזיק" טעם ולא מידה, ולפיכך הצורה הצפויה כאן היא כדי בלא ב'. ואולם עיון במאגר הבבלי מלמד שגרסת בכדי מופיעה רק בכ"י המבורג, ואילו בכל העדים האחרים כדי, ובעדים המביאים גם את טקסט המשנה – כ"י אוקספורד ואסקוריאל ודפוסי פיזרו ווילנה – קוימה הבחנה בין בכדי בלשון המשנה (מידה) לכדי בלשון הגמרא (תכלית). אמנם כ"י המבורג הוא העתיק ככולם (1184), אבל זו עדות יחידה, ואפשר להציע לה הסבר: השפעת "בכדי שלא יזיק" בהוראת מידה ברף יט ע"ב באותה מסכת.

כמה מן הדוגמאות שבמקורות הקדומים – למשל דוגמה 44 לעיל – מלמדות ששני השימושים של כדי קרובים זה לזה לא רק מבחינה איטימולוגית, שהרי התפתחו מיסוד לקסיקלי אחד, אלא גם מבחינה סמנטית:<sup>31</sup> בציון המידה הנחוצה לקיומו של דבר גלומה בכוח גם תכליתו. ואם כך מפתיע שהפרדה בין כדי לבכדי נשמרה היטב במקורות הקדומים (על פי מאגרים) ובכדי לא יצאה מגדר מידה.

בכדי בהוראת תכלית מופיעה – כמו באם – בספרות התורנית האירופית (בעיקר באשכנז, אבל לא רק בה), ובכל קורפוס שהיא מצויה בו משמשת לצדה גם כדי:<sup>32</sup>

47. לכן ברור לי דעתך בכדי אוכל להצדיק את הצדיק בריבו (שו"ת מהר"ם מינץ [בן המאה החמש-עשרה], סימן מז, קרקוב שע"ז [1617], סט ע"א) – בלא

30. ראה מאגרים; וכן אבינרי, היכל רש"י, טור תרא.

31. רמז לכך אבינרי, שם.

32. אבינרי (שם, טור תר) מביא בכדי ש- מפירוש רש"י לבבלי, אבל בניגוד לדבריו מסתבר שהוראת מידה היא: "בני אדם עומדים מירושלים לצוק בכדי שיראה זה סימנו של זה" (יומא סח ע"ב). אמנם זה אחד המקרים המלמדים על הדמיון בין השימושים.



ש- (אולי על דרך ירמיהו כ 8: "מדי ארבר אזעק חמס ושד אקרא"; השווה דוגמה 57 להלן).

48. כל צדקה וחסד שהאומות ע"א [עובדי אלילים] עושים חטאת הוא להם שאינם עושים אלא להתגדל במ בכדי שתמשך מלכותם ולהתייחר (ר' עזריה פיג'ו, בינה לעתים, דרוש ד, פרק ו, ונציה ת"ח [1648], טז ע"ב).

49. אם לא היו מחמירין במקומכם עד הנה, לא היה ראוי לשנות להחמיר להרחיב הנקב כ"כ [= כל כך], בכדי שלא להוציא לעז על הראשנים (ר' יוסף חיים [עיראק, המאה התשע-עשרה], שו"ת רב פעלים, חלק ב, יורה דעה, סימן כו, ירושלים תרס"ג, נז ע"ב).

וגם בספרות החסידית:<sup>33</sup>

50. ושלא אגרת ביד נכרי למעזבוז עם שליח בכדי שיוכל לילך בשבת להבעש"ט שיתפלל בעדה (רב בר [שו"ב], שבחי הבעש"ט, קפוסט תקע"ה [1815], י ע"ד).  
51. הגם שעמדו לפני אהרן ייחדו הדבור למשה בכדי שאהרן לא יזכור בצערו (ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב [פולין, המאה השמונה-עשרה-תשע-עשרה], אגרא דכלה, לבוב 1868, פרשת בהעלותך, ו ע"א).

ובחיקויה מידי יוסף פרל:

52. והעתקתי כמה אגרות מהם בחיבורי זה להוציא אותם לאור, בכדי לגלות להעולם דברים נסתרים העומדים ברומו של עולם (מגלה טמירין, וינה תקע"ט [1819], ב ע"א).

גם בתקופת ההשכלה דומות קורותיה של בכדי לקורות באם: בספרות הנחשבת – כגון בכתיבתם של גינצבורג, מאפו וסמולנסקין (ראה לעיל עמ' 309) – היא נעדרת, אבל חיבורי עיון ומדע נזקקו לה:

53. ר"ל שיהיה מוכרח שציריה הסבה את הפעולה בתחלה וכוונה להוציא לפועל בכדי להשיג את התכלית (ר' נחמן קרוכמל [רנ"ק], מורה נבוכי הזמן, לבוב 1851, עמ' 12).

54. המה היו הראשונים אשר הכירו את כדורית הארץ, ומדרו מעלה אחת מן מעלות הכדור בין סיענע ואלכסנדריא, בכדי למצוא מדת כל הקיפה (חיים זליג סלונסקי, אות זיכרון לאלכסנדר פון הומבולט, ברלין תרי"ח, עמ' 96).

כל אלה הסיעו אותה אל מנדלי מוכר ספרים:

55. ואל יחפוז להתשוטט שם דחוף ומבוהל בנשימה אחת, כשעדיין חשכו עיניו,

33. וראה קאהן, עמ' 266, 315–316.



בכדי שלא יארע לו מה שאירע לי ("בישיבה של מעלה", אחיאסף ב, ורשה תרנ"ד, עמ' 35).

לפי נתוני מאגרים הן לפיין הן פרל העדיפו בהבעת התכלית את בכדי מכדי – אצל לפיין 259 פעמים לעומת 17, אצל פרל 127 לעומת 18. לעומת זאת מנדלי העניק את הבכורה לכדי – 248 לעומת 62. מן הספרות עברה בכדי גם אל העיתונות והשתלבה בלשון כתבות ומאמרים ובמודעות:

56. ע"כ הננו מבקשים ממעלתו הרמה שתדפסו הדברים האלה על הגאזעטין שלכם בכדי שידע האיש אשר כתב כי עם הארץ הוא (מכתב, הכרמל, וילנה 22.8.1861).

57. אך יראו איפוא גם מאספי וקוני למהר לפדותם ממני למען החזיק את ידי, בכדי אוכל להמציאם בעת הנכון (מודעה, המגיד, ליק 6.1.1864) – בלא ש- (השווה דוגמה 47 לעיל).

מנהג זה נמשך בעיתוני אירופה בראשית המאה העשרים:

58. לסוכנות רויטר מודיעים מתייראן, כי על-יד המלאכות הטורקית התיצבו צבאות השאח, בכדי שלא יוכלו הפליטים הלאומיים לבוא אל הבית (הזמן, וילנה 25.12.1908).

59. החותמים למחצית השנה החדשה מתבקשים לשלוח את הזמנותיהם במוקדם, בכדי שלא יהיה מעצור במשלוח העלים (מודעה, היינט, ורשה 7.7.1909).

פירוט הדוגמאות שלעיל מורה שבכדי בהוראת תכלית עברה מסלול דומה למסלולה של באם עד שהגיעה אל שערי העברית החדשה: כמוה היא צורת משנה מאוחרת של מילית שבלשון המקרא; כמוה היא נפוצה בצד חלופתה הקלאסית בספרות הרבנית המאוחרת (המחצית השנייה של האלף השני לספירה) ובספרות החסידית, בכתיבה העממית והמדעית של המשכילים, ביצירתו רבת ההשפעה של מנדלי מוכר ספרים ובלשון העיתונות האירופית של המאה התשע-עשרה; וכמוה קורותיה עשויה חלופה עממית זמינה של אחותה הקדומה.

גם בהמשך דרכה, במחצית הראשונה של המאה העשרים, דמתה בכדי לבאם, אבל נראה שפחיתות המעמד הורגשה בה פחות, שכן טובי הכותבים עברית השתמשו בה בלא סלידה. עיקר שימושה בעיתונות ובכתיבה מנהלית של ימי המנדט הבריטי:

60. בכדי להשיג את החפץ הקדוש הזה של הוד מלכותו יר"ה (=ירום הודו), כבר הואל הועד הגבוה לרצף שלשה קוי ברזל קרובים זה לזה בארך ארבעה ועשרים קילומטר (השקפה, 7.2.1908).

61. במשך שני שבועות מהיום צריכה כל שכונה לסדר אסיפה חוקית ורשמית של תושביה, אם עוד לא נעשתה כזאת עד היום הזה, בכדי לבחור ועד חוקי



ולתת לו יפוי כוח גמור (מכתב אזהרה לשכונות תל-אביב מאת ועד תל-אביב, אלול תרפ"א; שחורי, עמ' 197).

62. בכדי שלקוחותי יהנו ממחירים זולים, אני מסדר מכירה של כל סחורות דלפינר (בשביל כתנות, פדז'מות ושמלות) בהנחה עד ל-50% רק למשך 14 יום (מודעה, דבר, 12.2.1926).

אבל היא מופיעה גם בכתיבה עיונית של בעלי סגנון, וכבר בעיתוני אירופה:

63. המבקר האמתי אינו בא לעולם, בכדי לבאר לנו איזה מפעל או איזה ספר, אלא בא, בכדי לבאר לנו את עצמו הוא (דוד פרישמן,<sup>34</sup> "מכתבים על דבר הספרות", העולם א, קלן 1907, עמ' 103).

64. בכדי לבסס את קיומו של בית-הספר העברי, צריך לדאוג ביחד עם זה לשתי אבני-הפנה של כל מוסד חנוכי: להמורה ולהספר (זאב ז'בוטינסקי, "שפת ההשכלה", השלח ל, אודסה 1914, עמ' 410).

וגם בספרים ובעיתונים שיצאו בארץ ישראל:

65. בכדי להכיר ולהבין את הנגינה, אם נכונה וטבעית היא, צריכים לנתח אותה לחלקיה (אברהם צבי אידלזון, תורת הנגינה, ירושלים תר"ע, עמ' 26).

66. זהו, פשוט, איזה ריבולוציונר, כאלה שאנו פוגשים היום ברחוב, הנלחמים בעד החפש ונכונים לערות נפשם למות, בכדי לתת מהלכים לרעיונותיהם (יוסף חיים ברנר, "הספרות הפולנית בערב ימי המלחמה", הפועל הצעיר, 11.12.1914).

67. מתוך הכרה זו הכרזתי על הרעיון, שהגיעה שעתה של האומה לשוב אל אותם הדרכים והשבילים שבהם נדרה בכל ימי קיומה ולאסוף את כל הזרעים שפזרה בהם בעבר, בכדי שניציל מהם די מזון רוחני לפרנס את עצמנו בהווה ובעתיד (חיים נחמן ביאליק, "על כנוס הרוח" והרצאה באספת-עם עברית בלונדון, שבט תרפ"ו), דברים שבעל פה, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' סה).

והנה גם בספרות היפה – בארץ ישראל ובאירופה – לא חששו להשתמש בה:

68. על השלחן מצאתי את מכתבו של מורשה-הגליל, אשר שלח לי, כפי הנראה, הד"ר מינקין לעבר עליו, בכדי שאקראהו אח"כ באוני החברים (אורי ניסן גנסין,<sup>35</sup> צללי החיים, ורשה תרס"ד, עמ' 28).

34. בכדי מתועדת אצל פרישמן כבר בסוף המאה התשע-עשרה, למשל: "לא בשמות החדשים אשר תקראו איש איש ולא בקו אשר תחלקו היום לפלגות ישראל, כי באמת אין לנו פלגות אלה, והן נולדו כיום הזה על ברכינו אך רק משום שאחדים מסופרינו השתמשו במקרים אחדים בכדי להכניס מושגים כאלה מרשות הרבים אשר לאומות העולם לתוך הכרמלית אשר לנו" ("אותיות פורחות", היום, סנקט פטרבורג 14.2.1886).

35. לפי מאגרים אין אצל גנסין כדי בהוראת תכלית כלל – רק בכדי (21x).





69. חתן הוא תוך שבעת ימי המשתה ואין מניחים אותו לכרו בכדי לשמרו מפני המזיקים (ש"י עגנון,<sup>36</sup> "עגונות", העמר ב, א, יפו תרס"ט, החלק הספרותי המדעי, עמ' 61).

70. הברוי נכנס אל האהל בכדי להכין לארחו דבר מה לאכל (יצחק שמי, "בין חולות הישימון", מולדת ד, יפו תרע"ג, עמ' 363).

71. בכדי להגיע אליהם, צריך היה ללכת כשמנה תשע שעות (יהודה בורלא, "בין שבטי ערב (רשמי בורח)", על הסף, ירושלים תרע"ח, עמ' 70).

רוב הכותבים משתמשי בכדי היו יוצאי מזרח אירופה, אבל יצחק שמי ויהודה בורלא הם ילידי הארץ ובנים למשפחות ספרדיות.

מעניין שימושו של ברנר בכדי. בכתיבתו הפובליציסטית לא סלד ממנה (דוגמה 66), וגם בלשון דמויותיו ובהעמדה פרודית של סגנון אחר ביצירתו היא אינה נדירה, למשל:

72. יוחנן: יודע אני, יודע. בכדי להלך אי אפשר שלא לרקד (מעבר לגבולין, לונדון תרס"ז, עמ' 121).

73. דודי מצא את התוכן החיוני, למרות הכל, בארץ ישראל, בכיתו הרעוע שבארץ זו ובאת הרועד בכפות ידיו המיובלות, "לא בכדי לרכוש, כי אם רק בכדי להתקיים" – כמו שהיית אתה אומר (מכאן ומכאן, ורשה תרע"א, עמ' 18, בתוך "פתח דבר מאת הכותב").

אבל בלשון המספר אין היא מצויה הרבה.<sup>37</sup> מן המילונאים היו שהעלימו את בכדי בהוראת תכלית,<sup>38</sup> אבל היו שהביאוה, כגון יהודה גרזובסקי בתרצ"ה ויעקב כנעני בתש"ך.<sup>39</sup> אלה המסקנות משימושי בכדי בהוראת תכלית במחצית הראשונה של המאה העשרים:

א. בכדי משמשת תמיד בצד בלא הברל משמעות. יש כותבים המעדיפים את זו ויש המעדיפים את זו. רק מעטים מקרב הסופרים, כמו ברנר (ראה לעיל) ועגנון (דוגמה 35), קיימו הבחנה סגנונית ביניהן.

ב. אחרי בכדי באה נומינליזציה – שם פועל או פסוקית. המבנה "בכדי + יפעל"

36. אבל עגנון אינו מרבה להשתמש בכדי להבעת תכלית. וראה דוגמה 35 לעיל.

37. עדות להתרחקותו של ברנר מבכדי בסגנונו הספרותי מזומנת בשינוי נוסח ברומן "שכול וכישלון" – בגרסה מוקדמת שהתפרסמה בתרע"ד נכתב: "הן צריך לצאת מן הדעת בכדי לעזוב את הארץ" (האחדות ה, גיליון 22–23, עמ' 23), ואילו בגרסת הספר, שיצא שנים אחדות אחרי כן (ניו יורק תר"ף, עמ' 10), באה כדי תחת בכדי.

38. למשל בן-יהודה, עמ' 921, 2263; גרזובסקי וילין, עמ' 216; מרן, עמ' 250.

39. גרזובסקי, עמ' 402 (וראה את קטרוגו של ליפסון, פרק עא [תשי"א]); כנעני, עמ' 292 ("כמו כדי בלשון העממית").



(בלא ש-), שבא בכתיבתם של הדורות שקדמו לדיבור העברי (דוגמאות 47, 57 לעיל), אינו מתועד עוד, ואפשר לשער שכבר הורגש מיושן.<sup>40</sup> ג. שינוי תחבירי עמוק יותר נוגע לסדר האיברים: מקומה של פסוקית התכלית עד המאה התשע-עשרה אחרי הפסוקית העיקרית, ורק בספרות ההשכלה, וביותר בספרות המאה העשרים, העמידה כותבי העברית גם בראש המשפט (דוגמאות 60, 62, 64, 65). המנהג המודרני הזה מצוי בעיתונות ובכתיבה המנהלית והעיונית. כותבי ספרות יפה נמנעו ממנו, כנראה כי לא ראו בהקדמת פסוקית התכלית סממן של עברית משובחת (ובכל זאת לא נמנעו ממנו לחלוטין – כדוגמה 71 לעיל משל בורלא). ד. הספרות של המאה התשע-עשרה הורשה לעברית החדשה שני אפיונים סגנוניים של בכדי: שימושה בלשון כתבות ומודעות (דוגמאות 56, 57 לעיל) כיוון אותה ללשון העיתונות והמנהל (דוגמאות 60–62), ושימושה בטקסטים בעלי אופי עממי (דוגמאות 50–55) כיוון אותה, בתיווך יצירותיו רבות ההשפעה של מנדלי מוכר ספרים, לספרות היפה ולכתיבה עיונית (דוגמאות 63–71). ה. מלבד הסתייגותם המתונה של כותבים כברנר וכעגנון (ראה סעיף א לעיל) ועדות השתיקה של מילונאים אחדים (הערה 38 לעיל) – עד שנות החמישים לא נשמע גינוי של בכדי זו ולא התעורר הצורך לפסלה.

### 3. נקט ב- (=תפס)

לכאורה השלמת הפועל נקט במילת היחס ב- עניינה שונה במובהק משתי הסוגיות שנידונו לעיל, אבל בפרק המסקנות שלהלן יובהר המשותף להן. בשנת תש"ך קבעו יעקב בהט ומרדכי רון שב- של נקט היא שיבוש:

74. אמור: המשטרה נקטה אמצעי זהירות בשל המצב החמור (בהט ורון, עמ' 192).

כלל פשוט זה חזר והופיע בספרי תקן אחרים.<sup>41</sup> חלקם העמידו על הצורך להבחין בין נקט שלפנינו לבין הפועל המקראי "נקטה נפשי בחיי" (=מאסה; איוב י 1), שבו מילת היחס ב- תקינה.<sup>42</sup>

נקט בהוראת 'תפס' אינו חדש בעברית. נראה שמקורו בארמית הבבלית, שבה הוא

40. היעלמותו מזכירה את היחלשות באם ש-/אשר באותה תקופה (ראה לעיל עמ' 309 סעיף ב) ואת המגמה הכללית של התגבשות העברית בתקופת המנדט בדרך של הצטמצמות ופליטת יסודות שנעשו מיושנים (רשף, העברית בתקופת המנדט, פרק ג).

41. למשל סיוון, לקסיקון, עמ' 224; בנדויד ושי, עמ' 226; אהרנוביץ, עמ' 137–138.

42. מקובל לפרשו צורת נפעל מקו"ט על דרך גזרת ע"ע (השווה וְנָבְלָה וְבָרַ יא 7); ראה למשל HALOT, בערכו; בן-יהודה, עמ' 3793 הערה 3 (הוא מציע דווקא לראות בו נק"ט "מפני שנתקבל הבטוי בספרות").

צורת משנה של הפועל לקט בחילוף עיצורים שוטפים ( $n < l$ ).<sup>43</sup> הוראתו הבסיסית של נקט הארמי היא 'תפס', וממנה גם 'יישם', 'קיים' (כלל, לשון, מנהג ועוד).<sup>44</sup> תפוצתו הגדולה בלשון הדיון ההלכתי בתלמוד הבבלי,<sup>45</sup> המשלב כידוע עברית וארמית, השגירה אותו בכתיבה תורנית והכשירה אותו לשמש גם בהקשר עברי, למשל:

75. נקט לשון מליגה שמחממין אותם כדי מליגת שיעור (פירוש ר"ש |ר' שמשון ב"ר אברהם משאנץ בן המאה השתים-עשרה—שלוש-עשרה| לטהרות י, ח).<sup>46</sup>

בארמית הבבליה השלמתו של נקט במושא ישיר,<sup>47</sup> אבל יש שמשמשת עמו ב':

76. דמשתרכב ליה כסא ונקט ביה (סוכה ה ע"א [על איוב כו 9: "מאחו פני כסה פרשו עליו עננו"]; "ונקט/ונקוט/נקט ביה" בכל כתבי היד שבמאגר הבבלי).<sup>48</sup>

וכן בעברית:

77. ורמב"ם לשון התנאים ואמוראים נקט ואזיל ואין לומר דלאו דוק' נקט בלשון לאלתר והוא הדין לאחר זמן (ר' ישראל ב"ר פתחיה איסרליין [יליד 1390], תרומת הדשן פסקים וכתבים, סימן רכ, ונציה רע"ט [1518–1519]).

78. ויש להבין למה כאן נקט בתואר מנוול (ר' יעקב יוסף כ"ץ [תלמיד הבעש"ט], תולדות יעקב יוסף, פרשת שלח, קורין תק"ם [1779–1780], קלא ע"ב).

79. והפייטן נקט בסדר שהתחיל התוספת שבת ולכך אמר המאחרים לצאת מן השבת וממהרים לבוא (שאל כהן קאצינעלינזאהן, "מנחת כהן", עברי אנכי, ברודי 6.8.1875).

עד סוף המאה התשע-עשרה הדוגמאות לנקט ב' מעטות מאוד. במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר משנות השלושים, נקט ב' מתרבה בהדרגה בצד נקט בלא ב'. ראשית התרחבותו ועיקרה בלשון ידיעות ומאמרים בעיתונות – בתחילה ב"הצפירה" שיצא לאור בוורשה ואחרי כן בעיתוני ארץ ישראל:

80. עתה ינקטו בני עמנו בכלל השני ("מכנף הארץ", הצפירה, 19.8.1898).

81. אפ"ק עודנו נוקט במסורתו הגרועה ואין הדו"ח השנתי שלו מתפרסם לקהל (דבר, 12.1.1933).

43. אפשטיין, עמ' 19; על התופעה הפונטית ראה מורגנשטרן, עמ' 176–177.

44. סוקולוף, עמ' 773–774, ס"ק 1b, 7, 8.

45. בכר, עמ' 236.

46. זו הדוגמה המוקדמת ביותר שהביא בן-יהודה בערכו, עמ' 3793. הדוגמה הראשונה שם, "נקוט (זה הכלל) בידך" (יומא נ ע"א), אינה אלא עברות של הארמית הבבליה: "נקוט האי כללא בידך" (במקצת כתבי היד הנוסח הוא "או שמיע לך כללא הכי שמיע לך").

47. ראה הדוגמאות אצל סוקולוף, עמ' 773–774.

48. שם, עמ' 773. בדוגמה השנייה באותו סעיף (פסחים נו ע"א: "כי הוה באעי מינקט קדשים נקוט בשיראיי") ב' מציינת תיאור ולא מושא.



82. לא מן החכמה יהיה להגדיר כבר עתה את העמדה בה ננקוט, אם המצב בהולנד ישתנה (המשקיף, 21.12.1939).

גם בכתיבה העיונית הלך נקט ב- והתאזרח:

83. אלא אם ננקוט בשיטה של שרשים בעלי הוראות מנוגדות מתחילת ברייתם (זאב בן-חיים, "חקרי מלים", תרכ"ז יב [תש"א], עמ' 75).

84. אולם אחר-העם, בהרצותו על קיום האומה, כאילו נקט בדרך-חקירה אחרת (אברהם אידלסון, "מדינה ומעמדות", בתרגום א' לווינסון, ספר אידלסון, בעריכת א' גולדשטיין, ש' גפשטיין וי' גרינבוים, תל אביב 1946, עמ' 177).

ואף נמצא תיקון מפתיע: במסה "בשולי עדותו של לוק" מאת משה בילינסון שהתפרסמה בספרו "בימי מסה" (תל אביב תר"ץ) הופיע המשפט הזה:

85. הוא לא אחז בשום אמצעים נגד העתונות הערבית שכל שורה בה שועה, בימים ההם, לשפיכת דמים (עמ' 145).

בגרסה מאוחרת יותר של הטקסט, שהתפרסמה שתיים-עשרה שנים אחרי מותו של בילינסון, שונה הנוסח:

86. הוא לא נקט בשום אמצעים נגד העתונות הערבית שכל שורה בה שיוועה בימים ההם לשפיכת דמים (כתבי משה בילינסון, ב: בדרך לעצמאות, בעריכת ב' חבס, תל אביב תש"ט, עמ' 84).

הווה אומר: בשנת תש"ט נמצא עורך שהעדיף את נקט ב- מאחז ב-. השינוי הזה – שמנקודת המבט של ימינו הוא מפתיע ואף תמוה – מרמז על סיבת עלייתו של נקט ב-: היקש לאחז. הנה אותם צירופי נקט ב- שספרות התקן מוקיעה רגילים באחז כבר בסוף המאה התשע-עשרה:

87. וכמו שתלך לשיטתה בחלוקת החיות והבהמות מבלי לאחזו בשיטות ובשמות-המלאכותיים [...] (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע, ג, וילנה תרל"ג, עמ' 264).

88. זהו איפוא הכלל שאוחזים בו שני היצרים, כל אחד מקצהו (אשר צבי גינצברג [אחד העם], על פרשת דרכים, א, אודסה תרנ"ה, עמ' 216).

89. באיזה אמצעים אחז המרכז נגד היות חברים לארגונים כאלה בתוך הסתדרותנו? (דבר, 28.9.1926).

השלמת ב- לאחז בהוראה מופשטת מצויה למעשה כבר בלשון המקרא,<sup>49</sup> כגון

49. כפי שהעיר אהרנוביץ, עמ' 137–138. ההבחנה שהוא מנסה להעמיד בין אחז ב- לאחז את אין בה ממש, בוודאי לא בהבעה מופשטת של נקיטת כלל, עמדה וכדומה (הוא עצמו עובר מלשון ללשון: "אוחזים עמדה [...] באיזו דעה הוא אוחז").



"אם שְׁנוּתֵי בְּרַק חֲרָבִי וְתֵאֵחָז בְּמִשְׁפַּט יָדַי" (דב' לב 41). אם כן מסתבר שמנסחי העיתונים – כותבים ועורכים – אימצו את נקט ונהגו בו מנהג אחז, כלומר השלימו אותו לפעמים בב'. נקט ב' מופיע במצומצם גם בספרות יפה, אבל לא אצל טובי הסופרים. למשל:

90. ולא רק הדיקטאטורים נוקטים בה (אביגדור המאירי, המשיח הלבן, תל אביב [תש"ח], עמ' 39).

91. ושעל כן היא נוקטת בשיטת "תפוס את הרע במיעוטו" (אברהם שמואל שטיין, עלים טרופים ברוח, תל אביב תשי"ב, עמ' 187).

מן המילונאים רק יעקב כנעני מכיר בנקט ב' – בכרך יא של מילונו, שיצא בשנת תש"ל.<sup>50</sup>

ההיסטוריה של נקט ב' אינה עשירה כזו של באם ובכדי. כנראה משום כך עלתה אל שולחנה של ספרות התקן שנים אחדות אחריהן. נראה שלידתה, כאמור, בהיקש לפועל אחז, ומשנות השלושים של המאה העשרים קנתה לה שביתה בעברית הכתובה הרשמית (שמחוץ לספרות היפה) ושימשה בה בלא הפרעה.

#### 4. מסקנות

המשתתף לשלוש הצורות הנידונות – נוסף על היסוד ב' ועל הפסול שנמצא בו – הוא שמסלולן בעברית החדשה דומה: הן התבססו בעברית הכתובה הרשמית, בעיקר בלשון העיתונות, במחצית הראשונה של המאה העשרים ונפסלו בספרות התקן בשנות החמישים. מדובר בשני תהליכים מהותיים של היערכות בעברית החדשה:

##### 4.1 התגבשות העברית הכתובה הרשמית (הלא-ספרותית)

במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר בתקופת המנדט הבריטי, חלו בעברית החיה בארץ ישראל תהליכי התגבשות והתייצבות, מהם מכוונים ומהם בלתי מכוונים,<sup>51</sup> שעיצבו לא רק מערכת לשון פעילה אלא גם רישות של גוני לשון: הברלים בין עברית כתובה ומדוברת והבדלי משלב וסגנון. התנופה הזאת ייחדה את העברית החדשה מלשון הדורות הקודמים הן מבחינת מבנה הלשון הן מבחינת מערכת הערכים והאמונות המיוחסת לה, אבל לא ביצירת יש מאין אלא מתוך היערכות של יסודות מגוונים – עתיקים וחדשים, מקוריים ושאלים, מופתיים ועממיים.<sup>52</sup> חלק מן היסודות נכנסו לעברית החדשה בדרך המלך, גם אם קביעת דמותם הסופית ושימושם הצריכה דיונים והכרעות או כבדת דרך של התפתחות טבעית – כך למשל חלק

50. כנעני, עמ' 3810.

51. רשף, העברית בתקופת המנדט, פרק ה.

52. מור וסישל, עמ' 138–139.



ניכר מאוצר המילים וממערכות הנטייה של לשון המקרא. אלה לובנו בישיבות של ועד הלשון וברשימות ובספרים של מדקדקים ומילונאים ושולבו בתכניות לימודים ובספרי הוראת עברית. יסודות אחרים, דוגמת דפוסי הנגנה,<sup>53</sup> הביטוי מעט מזעיר (ולא מזער כבמקרא)<sup>54</sup> והשימוש באוגד כינוי גוף במשפט שמני,<sup>55</sup> נכנסו לעברית בדלתות אהוריות שמכווני הלשון לא השגיהו בהן, ומסלול התפתחותן לא עוצב בידי אנשי לשון וחינוך. בגילויי העברית הכתובה והמדוברת שהתפתחו בארץ ישראל שימשו, כאמור, שני סוגי היסודות.

שלוש הצורות שנידונו כאן מלמדות משהו על הערוצים שהובילו את היסודות מן הסוג השני לאותן דלתות אהוריות ועל הכוחות המסדירים שקבעו את מעמדם בעברית החדשה. הערוץ המרכזי שאותר כאן מוליך מן העברית הלא-ספרותית של המאה התשע-עשרה והמאות שלפניה – לשון העיתונות, הספרות העממית וספרות המדע – אל העברית הכתובה הלא-ספרותית של המאה העשרים, בעיקר לשון העיתונות והמנהל, ובצדה ספרות העיון ולשון מכתבים, נאומים וזיכרונות.<sup>56</sup> כאן נראה שהסיבה העיקרית לבחירה בבאם ובכדי היא שילוב של עממיות, שעשתה אותן זמינות ומוכרות,<sup>57</sup> ורשמיותן (ואולי גם זיהוין עם כתיבה משפטית), שהוסיפה להן תוקף וסמכות שנשאו חן בעיני מנסחי מודעות, כתבות וטקסטים רשמיים אחרים. ערוץ אחר מנתב את אותם יסודות דרך עשייתם הספרותית של יוצרים כפרל וכמנדלי אל העברית הספרותית של המאה העשרים. וכאן האופי העממי הוא העיקר, ונוספת לו יוקרת יצירתו של מנדלי, המפגישה את העממי עם הגבוה.<sup>58</sup> ואולם משנכנסו שלוש הצורות לעברית החדשה פעלו עליהן כוחות הרב-מערכת הסינכרונית של הלשון, והם שהחלישו – במידות שונות – את כוחן בלשון הספרות. ההבדל בין החלופות אינו סמנטי אלא סגנוני: באם ובכדי רשמיות יותר ובה בעת יוקרתיות פחות מאם ומכדי; נקט ב" שונה מנקט (את) רק במעמדו (יוקרתיות פחות) אבל לא במשלב שהוא משמש בו, שכן שתי החלופות משתייכות ללשון הכתובה הרשמית.

53. אבן-זהר, עמ' 180.

54. כהן, העברית הרבנית, עמ' 44–46.

55. גלינרט, לפי הטף, בעיקר עמ' 115–117, 119–120.

56. השווה את דבריו של גלינרט (שם, עמ' 123) על חשיבותם של "הסגנונות הבלתי-מושגחים" למיניהם של ספרי דרוש, סיפורי חסידים, ספרי הלכה, ספרות השו"ת ועוד" בעיצוב לשון ההוראה בתחילת המאה העשרים (הכוונה בעיקר ללשון הדיבור דווקא); לאפיון הסגנונות האלה ראה גם גלינרט, קיצור שולחן ערוך, עמ' 79–80.

57. השווה שם, עמ' 80: "הספרות הרבנית לא היתה לא ספרות 'פה' ולא ספרות 'אקסקלוסיבית', כמובן זה שמחברי חידושים, שו"תים וספרי דינים שאפו מן הסתם להרכיב תורה לקהל רב ולא לעשות רושם של 'רשמיות' בעיני ציבור אנאלפביתי כמו שרצו המושכים שבט סופר בחברות רבות".

58. על הזיקה של פרל ושל מנדלי לספרות היהודית העממית ועל קרבת יצירותיהם ללשון טבעית ראה שם, עמ' 86–87; ברטל, עמ' 88–90.



מעניין שבשלושת המקרים הצורה החדשה יותר היא גם ארוכה יותר (במקרה של בכדי ההארכה גרפית בעיקר, שכן ההגייה הרווחת בימינו היא [kedey] בשתי הברות). נטייתם של כותבים ודוברים שאינם מומחים להעדיף צורות ארוכות או מורכבות בנסיבות פורמליות היא תופעה מוכרת, כפי שכבר זיהו המתבוננים בסגנון העברי בן זמננו:

92. ומי הוא, שנוהג להדביק ב' בראשה של המלה "אם" ואומר "באם"? בדיבור לא יכירנה מקומה, משום כך ראוי שלא יהיה לה מקום גם בכתיבה, על אהת כמה וכמה שלידתה בלשון הרבנית, שזריותיה הדקדוקיות והתחביריות עושות אותה בעיני רבים לשון, שאינה ראויה לחיקוי. "אם" קטנה היא בעיני רבים והם בזים לה בכתיבתם. מעמדה משול למעמד מליות אחרות דוגמת פְּדִי או שָׁ. כדי לשוות לשון של חשיבות לכתובתם מחליפים אותן רבים במלים "מכובדות" יותר. "כדי ש" מומרת ב"על מנת ש" [...] ו"ש" מומרת במלה "אשר". זה הטעם, שהצירוף "במידה ו..." כבש את הלככות, כי מה היא "אם" הקטנה לעומת "במידה ו...", והיודעים ששיבוש כפול הוא, שאין הו"ו אלא טעות, והמידה אף היא אינה מידה טובה כאן, חוזרים על כורחם ל"אם", אבל לא בתשובה שלמה. כדי להאדירה קצת, עומדים הם ומוסיפים ב' בראשה.<sup>59</sup>

#### 4.2 עיצוב מחודש של שיח התקן

כאמור, דחייתן של שלוש הצורות הנידונות אירעה רק אחרי קום מדינת ישראל – לפי הממצאים שהוצגו כאן, באם ובכדי נפסלו בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים ונקט ב' בתחילת שנות השישים. ראשית השיח הנורמטיבי של העברית החדשה בסוף המאה התשע-עשרה ושורשיו בתקופות מוקדמות הרבה,<sup>60</sup> אבל רק בשנות החמישים, אחרי שדוברי העברית הראשונים בגרו והקיבוץ היהודי בארץ ישראל היה ללאום החי במסגרת של מדינה ומקיים לשון לאומית, הוא התעצם ולבש את הצורה המוכרת לכל מי שבקי בספרות התקן המשמשת בימינו.<sup>61</sup> ואמנם ספרי תקנת

59. בהט, עמ' 542–543. וראה עוד: "אף ששתי הצורות פְּלִי ומְפַלֵּי משמשות בתנ"ך באותה משמעות, מתקני לשון רבים מעדיפים את הצורה פְּלִי בהיותה הצורה היסודית הפשוטה, לעומת מְפַלֵּי שיש בה גיבוב שלא לצורך (דווקא בשל הגיבוב הזה יש התופסים את מְפַלֵּי כצורה הגבוהה יותר, כפי שנתפסות לעתים המיליות 'באם' ו'בכדי')" ("בלי ומבלי", אתר האקדמיה ללשון העברית). לאלה אפשר להוסיף את על אף ש' במקום אף ש' (פרץ, מהדורה ג, עמ' 227), את יחד עם זאת במקום עם זאת (סיוון, לקסיקון, עמ' 114), את הנו (אבינרי, יד הלשון, עמ' 130–131; בהט, עמ' 542) ואת מהווה (אבינרי, יד הלשון, עמ' 124) במקום הוא או במקום שאין נדרש אוגר, את כמו גם במקום וגם וכדומה (שם, עמ' 252), את אזי במקום אז (סיוון, לקסיקון, עמ' 19), את כי במקום ש' ועוד.

60. טנא, עמ' 216; כהן, חדשים גם ישנים, עמ' 33.

61. קדרי, עמ' 12.



הלשון החשובים והמשפיעים עד היום התגבשו בשנות הארבעים והחמישים ויצאו לאור בשנות השישים: בהט ורון; אבינרי, יד הלשון (אבינרי החל לפרסם רשימות על העברית כבר בשנות העשרים); פרץ, מהדורה ג; סיוון, לקסיקון.<sup>62</sup> הפעילות הנורמטיבית בתקופה שקדמה לשנות החמישים הייתה מעטה יותר ואחידה פחות<sup>63</sup> וכוונה לקהילת דוברים רבגונית שמערכת הלשון שלה – לתפיסת המדקקים ובמידה רבה גם לתפיסת הדוברים – עדיין לא הבשילה: עולים חדשים, עולים ותיקים וילדים.<sup>64</sup> ההתעצמות של השיח הנורמטיבי באה לידי ביטוי לא רק בהיקף הפעילות אלא גם בעצם הניסיון ליסוד תקן עברי כולל ואחיד שיבטא את האחדות הלאומית ויגשר בין לשון המקורות היהודיים ומסורת טיפוחה לבין החיים המודרניים במסגרת המדינה.<sup>65</sup> התגייסותו של שיח התקן למאבק הלאומי מצאה את ביטויה למשל ב"דבר אל הלומד" שבפתח "ורדייק", שהמחברים מדגישים בו מצד אחד את הקשר בין המעשה המדיני למעשה הלשוני ומצד אחר את הקשר בין חיי הלאום ללשון תקינה ומתוקנת:<sup>66</sup>

93. עם חידוש חיינו העצמאיים נתרחבו תחומי לשוננו, והעניין בחידושים, בתקינות לשון ובשיפור הסגנון גדל ונעשה לדבר, שהכל צריכים לו.

פעילות זו הייתה חלק ממאמץ טהרני כללי שנועד לבנות זהות לאומית אחידה בעזרת לשון אחידה: שפה אחת ללאום אחד. ביטוי המעשיים בשורת פעולות ממשלתיות בשנות המדינה הראשונות: עברות שמות אנשים ומקומות, יצירת מינוח מנהלי וצבאי בעברית, הקמת מועצת התרבות העליונה ועוד.<sup>67</sup> הניסיונות הנמרצים לייצר אחדות מסגירים פחד עמוק מגילויים של שונות ומכישלון המדינה הצעירה, שהמפעל הצינוני כולו קופל בהקמתה. סכנת השונות הייתה טמונה בשני מוקדים בעיקר: סכנה מחוץ – בהמוני העולים החדשים, שהביאו אתם מסורות גלותיות ומפורדות, וסכנה מבית – בדור הצעיר, שאולי לא ישכיל להבין את חשיבות הדברים ולא יירתם למאמץ המשותף.<sup>68</sup> דוגמה מוחשית לפחד הזה בהקשר

62. בשנת תשל"ד נוסף עליהם בנדויד ושי, שאופיו שונה.

63. עם המדקקים החשובים שפעלו לפני שנות החמישים נמנים, פרט ליצחק אבינרי שזכר לעיל, יוסף קלוזנר, יצחק אפשטיין, ראובן אלקלעי וצבי הר־זהב. עליהם יש להוסיף את המדרור "לשוננו לעם" ב"הארץ" וב"דאר היום".

64. כוזר, עמ' 133–134; כהן, חדשים גם ישנים, עמ' 34.

65. רבין, עמ' 272: "תיכנון הלשון ותיקנון הלשון טיפוסיים ליחידות אתניות השואפות למעמד של אומה ומדינה, מעמד שבו לשון לאומית מסודרת ויעילה היא קניין רב־ערך"; והשווה את שתי הדוגמאות שהביא בעמ' 271 מהגרמנית. על השילוש מודרניות, אחדות ואותנטיות בשיח לאומי ראה סגל, עמ' 49–50.

66. בהט ורון, עמ' 7.

67. ראה אפרתי, פרק 1.

68. השווה מור וסישל, עמ' 139–141.



נורמטיבי מצויה בספר "לשון כהלכתה" של דוד לבני. במבוא הוא עומד על הסכנה הראשונה:<sup>69</sup>

94. לאור השינויים המתחוללים בהרכב האוכלסה שלנו, למראה תהליך התכסות השכבה הישנה שב"ישוב" שמטרם קום המדינה על ידי רבדים חדשים המתרכצים על גבה מקרב העליות הגדולות שמאחר קום המדינה – נתבעת מסקנה לאשר יקרה באחרונה, לאשר ראוי כי יקרה [...] הגלויות, במדה שנתקיימו במקומן, על כורחן היו עתידות להיעקר ממקומן ולעלות למקור מכורתן. נמצא, עלייתן ראשיתה כורח, אך מכאן ואילך, בפנים הארץ, התעלותן משיברי מכיתה, מאבק אדם, לגוש לאומי מלוכד – מעשה שמרצון היא. וכך בלשון. דיבור עברי בין פלגי שבטים אכולי נכר כורח הוא. אילולי הוא, אנה היו באים כל מאויינו הציוניים המדיניים החברתיים?

ובאחד הפרקים האחרונים הוא עומד על הסכנה השנייה:<sup>70</sup>

95. האזינו נא, רבותי ההורים, אם לא עשיתם זאת עד כה, לשיחות יום-יום בין ילדיכם. מיד תיווכחו לדעת, כי עבריינו הצעירים דלי-מלל הם, עניים בחומר הבעתם. מלאי המלים העומדות לרשותם להשתמש בהן לבטוי המציאות, שרוחם ניונת ממנה [...] מצומצם בכמותו וחיוור באיכותו. ילד, ואף נער בגיל מתבגר, המספר-מה לגדולים ממנו בבני הבית או מסיח לפי תומו עם חבריו ברחוב, מנצל לתכליתו רק אילו עשרות מונחים בלבד, כשהוא חוזר עליהם כמה מונים, מגלגל ולש בהם בלא לחוש כל עיקר, עד היכן שפתו אך דשה תחתיה בור-במקום.

במסגרת השיח הנורמטיבי המחודש נדחו שלוש הצורות בעלות הבי"ת – אף על פי שהן מצויות בתפוצות שונות במאגר הספרות העברית – מפני שלא התאימו ללשון הלאומית האידיאלית: הן נתפסו כיסודות מאוחרים, כלומר לא עבריים טהורים, ומפוקפקים מבחינה סגנונית, ולא זו בלבד אלא שלכאורה לא היה בהם צורך, שהרי החלופות הקלאסיות חסרות הבי"ת לא נבדלו מהן במשמען (אבל כאמור לעיל [סעיף 4.1] הן נבדלו מהן במעמדן הסגנוני, ולפיכך היה בהם צורך). על מכלול הסיבות הזה נוסף

69. לבני, עמ' 9–10.

70. שם, עמ' 149. בעמ' 150 הזכיר את "בכדי ש...". השווה את דברי רבין, עמ' 272: "הנורמטיביות השמרנית מביעה מגמות של התנגדות חברה מבוססת לשינויים חברתיים, ולמגזורים החברתיים הנמצאים בעלייה והמביאים אתם הרגלים לשינויים המזוהים (בצדק או בטעות) למעמדות נחותים. מאידך גיסא, אחרי שנסתיים השינוי החברתי, יקרה לעתים שהשכבה השלטת החדשה תחזק את הלגיטימיות שלה על ידי דבקות-יתר ברפואי הלשון של השכבה השלטת הקודמת".



בוודאי, לפחות אשר לבאם, זיהוי עם מסורת אשכנז ועם העברית הרבנית, שהיו מוקצות מחמת מיאוס בעיני הנורמטיביות החדשה.<sup>71</sup> יוער שלמרות דחייתן מאז ועד היום<sup>72</sup> הן מוסיפות לשמש בעברית הרשמית הלא-ספרותית – בעיקר בלשון משפטית ובלשון מנהלית אבל גם בכתיבה רשמית בלתי מנופה בכלל.<sup>73</sup> נראה אפוא שהמאמצים של מתקני הלשון לא היו לשווא, ושלוש הצורות סולקו מן הזירות הנחשבות, אבל כפינות שמחוץ להשגחת הנורמטיביזם נמשך המנהג, ונמצאים נוקטי הבי"תין המפוקפקות מקיימים מסורת דהויה של עברית רשמית.

### קיצורים

אבינרי, היכל רש"י = י' אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה מורחבת, א, ירושלים תש"ם  
 אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה  
 אבן-זהר = א' אבן-זהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882–1948", קתדרה 16 (תש"ם), עמ' 165–189  
 אהרנוביץ = ח' אהרנוביץ, עברית לכל רגע, חיפה תשל"ט  
 אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה  
 אלקלעי = ר' אלקלעי, "תיקוני לשון: הערות לתיקון שגיאות-לשון שכוחות", לשוננו לעם ב, יא-יב (תשי"ב), עמ' 1–46  
 אפרתי = נ' אפרתי, העברית בראי המדינה: מעמדה הציבורי של העברית מאז ייסוד המדינה, ירושלים תש"ע  
 אפשטיין = י"נ הלוי אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב תשכ"א  
 בהט = ש' בהט, "על ענייני ניסוח או ניסוח ענייני", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 532–551

בהט ורון = י' בהט ומ' רון, וְדִיק: תיקוני לשון ושיפור הסגנון, תל אביב תש"ך  
 בכר = ב"ז בכר, ערכי מדרש, בתרגום א"ז רבינוביץ, תל אביב תרפ"ג

71. גלינרט, קיצור שולחן ערוך, עמ' 79–80; כהן, העברית הרבנית; וראה דוגמה 92 לעיל. דחיית מסורת אשכנז בולטת במיוחד בפרשת המבטא; ראה למשל הרשב, עמ' 168–181; סגל, עמ' 62.
72. דוגמה לאיסור בן ימינו על שלוש הצורות מצויה באתר i-say, שתכליתו "לקדם את איכות כתיבת החיבורים בבחינה הפסיכומטרית": שלושתן מופיעות בסדנה המקוונת "דיוק לשוני", המפרטת צורות שגויות ותיקונן (מס' 46, 57, 267).
73. הנה דוגמה מייצגת: "עליכם לשמור על זכותכם הלגיטימית לקבל את המחאות (כך) לאחר חילולן ולאחר שהבנק מסר דיווח אלו פעולות הוא ביצע על מנת לגבות את המחאות כדין, וזאת בכדי לדעת באם הבנק פעל כמצופה ממנו להקטין את נזקכם בזמן אמת, תוך נקיטת הליכי גבייה אימתניים או שמא נקט בגישת שב ואל תעשה וגרם לכם לנזקים כספיים" (עו"ד טל קדש, "עסקת ניכיון שיקים מול הבנק – כללי זהירות", PsakDin: אתר המשפט הישראלי).



בנרוד ושי = א' בנרוד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד  
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל אביב  
 תש"ח-תשי"ט (ברלין וירושלים תרס"ט-תשי"ט)

ברויאר = Y. Breuer, "On the Hebrew Dialect of the *Āmōrā'im* in the Babylonian Talmud", *Studies in Mishnaic Hebrew*, ed. M. Bar-Asher (Scripta Hierosolymitana, 37), Jerusalem 1998, pp. 129-150

ברטל = י' ברטל, "גרביים, שוט ודלי: לשון הכתיבה של מנדלי", העברית נט  
 (תשע"א), עמ' 87-107

גוטשטיין ואיתן = מ' גוטשטיין וע' איתן, "היסודות לתיקוני לשון", לשוננו לעם  
 ג, ד (תשי"ב), עמ' 3-10

גושן, באם = מ' גושן, "באם...", הארץ, 5.1955

גלינרט, לפי הטף = א' גלינרט, "למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר  
 הסמוי של 'לפי הטף' לדוד ילין", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 107-126

גלינרט, קיצור שולחן ערוך = א' גלינרט, "המילון ההיסטורי באספקלריה חברתית:  
 לניתוח אוצר המלים של 'קיצור שולחן ערוך'", בקורת ופרשנות 25 (תשמ"ט),  
 עמ' 77-88

גרזובסקי = י' גרזובסקי, מלון השפה העברית, תל אביב תרצ"ה

גרזובסקי וילין = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, תל אביב תרפ"ז

דובנוב ומור = ק' דובנוב וא' מור, "בגלל שהיא ברת תוקף: שני פרטים בעברית  
 הקדומה ובעברית הנחשבת בלתי תקנית", העברית ס (תשע"ב), עמ' 99-121

דותן = א' דותן, "האקדמיה, הלשון והחיים", הלשון העברית בהתפתחותה  
 ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית,  
 בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 191-211

דלמצקי-פישלר = ב' דלמצקי-פישלר, "עגנון, ילון וטור הלשון: שיקולי הסופר,  
 הבלשן והפוסק בסוגיית הנורמטיביות", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת,  
 כבלשנות ובהוראת לשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד, ש' בלום-קולקה וע'  
 אולשטיין, ירושלים תש"ס, עמ' 144-165

המזכירות המדעית, באם = "מתשובות המזכירות המדעית", לשוננו לעם ג, ה  
 (תשי"ב), עמ' 28-32

הרשב = ב' הרשב, לשון בימי מהפכה: המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון  
 העברית, ירושלים תשס"ח

טנא = ד' טנא, "שלוש הערות על הכוונת הלשון העברית (תר"ן-תש"ן, 1890-1990)",  
 הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה  
 לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 212-241

כהן, העברית הרבנית = ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו  
 לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 35-46

כהן, חדשים גם ישנים = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון - חדשים גם ישנים",



- מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן (אסופות ומבואות בלשון, ח), ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54
- כוזר R. Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study* = (Language, Power and Social Process, 5), Berlin 2001
- כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים ותל אביב תש"ך–תשמ"ט
- לבני = י' לבני, לשון כהלכתה: פרקים בתחביר ובסיגנון, ירושלים 1957
- ליפסון = מ' ליפסון, פרקי לשון (משרד ראש הממשלה, מפעל ההדרכה לעובדי הממשלה; תשי"ב–תשי"ב)
- מאגר הבבלי = מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, [www.lieberman-institute.com](http://www.lieberman-institute.com)
- מאגרים = המאגר המקוון של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, [maagarim.hebrew-academy.org.il](http://maagarim.hebrew-academy.org.il)
- מדן = מ' מדן, מאלף עד תו: מלון עברי שמושי, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשט"ו
- מור וסישל = א' מור וא' סישל, "יש חופש מדינה כדיבור הזה": העברית הילידית והגשש החיזור, כרמלים יא (תשע"ה), עמ' 133–182
- מורגנשטרן M. Morgenstern, *Studies in Jewish Babylonian Aramaic Based upon Early Eastern Manuscripts*, Winona Lake 2011
- סגל = M. Segal, *A New Sound in Hebrew Poetry: Poetics, Politics, Accent*, Bloomington 2008
- סוברן = ת' סוברן, "הסמנטיקה של מושג הנורמה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, ג, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ה, עמ' 151–165
- סוקולוף = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- סיוון, הערות = ר' סיוון, "ככתוב איש אל רעהו: הערות להתכתבות הרשמית והאישית", לשוננו לעם יא (תש"ך), עמ' 3–32
- סיוון, לקסיקון = ר' סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל אביב תשכ"ט
- סיוון ולבנסטון = ר' סיוון וא"א לבנסטון, מילון מגידו החדיש עברי–אנגלי, תל אביב תשכ"ה
- פרץ = י' פרץ, עברית כהלכה, מהדורה ב, תל אביב [1957]; מהדורה ג (מתוקנת ומורחבת), תל אביב תשכ"ה
- קאהן = L. Kahn, *A Grammar of the Eastern European Hasidic Tale*, Leiden 2015
- קדרי = מ"צ קדרי, "עיון בתולדות הלשון העברית המודרנית", בקורת ופרשנות 12–11 (תשל"ח), עמ' 5–17



רביץ = ח' רביץ, "הנורמטיביות הלשונית כתופעה חברתית", אומה ולשון: ספר זכרון לפרופ' אריה טרטקובר, בעריכת מ' זהרי ואחרים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 265–276  
 רשף, העברית בתקופת המנדט = י' רשף, העברית בתקופת המנדט, ירושלים תשע"ו  
 רשף, שלושה דורות = י' רשף, "שלושה דורות בעיתונות העברית של ראשית המאה העשרים", לשוננו עו (תשע"ד), עמ' 327–344  
 שחורי = א' שחורי, חלום שהפך לכרך – תל-אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל אביב תש"ן

HALOT = L. Köhler, W. Baumgartner et al., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994–2000